Sytze van der Zee

Wij overleefden

De laatste ooggetuigen van de Duitse bezetting

2019 Prometheus Amsterdam

© 2019 Sytze van der Zee
Omslagontwerp Tessa van der Waals
Foto omslag de tweelingzusjes Rie (rechts) en Will Schotanus
Foto auteur Koos Breukel
Lithografie omslag BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk Elgraphic
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 3842 4

Ouverture

Marcheren tot je er doodmoe van werd

Mia Lelivelt (1925) Lichtenvoorde

Ik logeerde altijd graag bij mijn grootouders in Osnabrück. Op zich zag ik het als een voorrecht dat ik door mijn ouders werd grootgebracht in twee culturen. Maar toen vader mij in de zomer van 1935 daar ophaalde, hoorde ik een broer van moeder tegen hem zeggen: 'Er zal nog eens een tijd komen, Martin, dat wij Duitsers ons zullen schamen.' Hij voegde eraan toe: 'Maar wíj kunnen er niets aan doen.'

Mijn opa en mijn drie ooms waren politiek goed onderlegd en zeker geen nazi's. Ze drukten vader op het hart voorzorgsmaatregelen te nemen door voldoende voedsel in te slaan. 'Als de buurman een kippenhok timmert,' zei een oom, 'wil hij kippen houden. Een land dat zich zo bewapent, wil die wapens ook gebruiken.'

In 1929 verbleef ik zelfs een heel jaar in Osnabrück, nadat vader overspannen was geraakt. Ik had nog twee jongere broers en oma zei tegen moeder zich te kunnen voorstellen dat het met drie kinderen te veel voor haar werd: 'Stuur Mia maar naar mij.' Ik had er een heerlijke tijd en voelde me een echt stadskind. Mijn grootouders hechtten grote waarde aan een goede educatie, met hen ging ik naar de schouwburg en naar kinderoperettes. Ze namen mij ook mee naar een hotel om me bij te brengen hoe ik me moest gedragen.

Ze leerden mij vooral gastvrij te zijn en iedereen te helpen waar dat nodig was. Ze stuurden mij bijvoorbeeld naar een oude dame: 'Ga eens vragen of je boodschappen voor haar kunt doen.' Telkens weer hielden ze me voor: het gaat niet om de mensen die roepen dat ze het slecht hebben, het gaat om de stille armen die je hulp nodig hebben. Na dat jaar sprak ik geen woord Nederlands meer. Om de taal weer te leren moest ik mijn broertjes voorlezen uit *Het Kleuterblaadje*, een katholiek weekblad voor jonge kinderen.

Op school in Lichtenvoorde viel ik sindsdien door mijn kleding uit de

toon. Duitse oma had tegen moeder gezegd: 'Je gaat haar toch niet zo tuttig aankleden als de andere kinderen?' Terwijl die op klompen liepen, droeg ik zwarte lakschoenen, sokjes en geborduurde kleding. Ik was een buitenbeentje, en desondanks had ik een geweldige jeugd en vond ik mijzelf een gelukkig kind. We waren fatsoenlijk rooms, wat inhield dat je de plicht had iedereen te helpen. Vader had een aannemers- en timmerbedrijf, hij bouwde in Apeldoorn en omgeving huizen, scholen en kerken. Hij bracht zijn mensen met hun gezin op de bouwplaats in door hemzelf geconstrueerde woonwagens onder. Ze konden daar meteen hun kinderen naar school sturen.

In 1935, toen ik weer in Duitsland logeerde, had Hitler sedert twee jaar de macht. Ik wist van de politieke situatie. Daar kwam bij dat Osnabrück een garnizoensstad was met veel militairen. Op de eerste dag had ik nog geen voet over de drempel gezet of er werd aangebeld. Er stonden twee bruinen voor de deur, leden van de Hitler-partij. Ze wilden weten of ik soms Hollandse kranten in mijn koffer had meegenomen. Oma was daarom erg bang dat ik mij op een verkeerde manier zou uiten en in de problemen zou kunnen komen. Vaak speelde ik er met een neefje, die zestien jaar was en lid van de Hitlerjugend. Ik besefte heel goed dat ik tegenover hem op mijn woorden moest letten.

Het was meteen de laatste keer dat ik in Osnabrück verbleef. Moeder durfde er niet langer te komen. Mijn grootouders zag ik niet meer. Normaal kwamen ze elk jaar bij ons in Lichtenvoorde op vakantie, oma hielp dan in de zomer bij het wecken. Voor moeder brak een erg moeilijke periode aan. De nazi's censureerden alle brieven en contact was nauwelijks meer mogelijk, zodat ze dikwijls heel verdrietig was. Dat gold eigenlijk voor ons allen.

Paul Moerman (1916) Den Haag

Ik was van de lichting 1936. Toen ze mij opriepen, bleek ik als rekruut bij het Garderegiment Grenadiers en Jagers te zijn ingedeeld. Er zaten

allemaal lange kerels, ik was zelf ook één meter achtentachtig. Ze probeerden je wijs te maken dat het regiment een elite-eenheid was en dat je er trots op moest zijn dat ze jou hadden uitverkoren. Onder het gebrul van onderofficieren werden we verschrikkelijk gedrild. Ze lieten je marcheren tot je er doodmoe van werd. Door je zo af te beulen wilden ze je kennelijk op een oorlog voorbereiden, maar ik snapte in die tijd niet waar het goed voor was. Ik had sowieso geen militaire ambities, het keurslijf lag mij niet.

Wat ik dan wel wilde, wist ik ook niet. Mijn ouders hadden een boerderij in Maasland, een dorp in het Westland. Ik hielp eerst mijn vader, tot hij zich dood rookte en op vierenvijftigjarige leeftijd aan keelkanker overleed. Die man was werkelijk veel te goed voor deze wereld. Mijn moeder had een man moeten wezen en mijn vader mijn moeder. Na zijn dood huurde ze een oom in als bedrijfsleider. Tijdens de crisis eind jaren twintig, begin jaren dertig moest ze elk dubbeltje omdraaien om zes kinderen, drie jongens en drie meisjes, te kunnen onderhouden.

Alles moest bij ons altoos even zuinig, we aten uit onze eigen tuin en moeder bakte zelf brood. De jongsten droegen de afdragertjes van de oudsten. Direct na het zevende leerjaar op de lagere school ging ik als dertienjarige aan het werk. Het kwam voor dat ik op een dag veertig koeien molk. In tegenstelling tot mijn broers voelde ik mij geen echte boer. Als avondmens zat ik te graag tussen de mensen en dat brak mij op. Voor feesten en gezelligheid kon je mij elk uur van de nacht wakker maken.

In totaal diende ik een halfjaar bij de grenadiers, met inbegrip van de opleiding, maar dat was veel te kort. De regering deed zo zuinig mogelijk aan, overal was het knijpen, knijpen. Het wapentuig en de communicatiemiddelen waren heel primitief. Ik leerde er nog wel schieten en werd daar zelfs heel goed in. Toen de luitenant bij het prijsschieten een pakje sigaretten uitloofde, won ik. We kregen één gulden en drie cent per week aan soldij, maar als er in de barak een ruit kapotging, trokken ze bij iedereen twee cent van zijn soldij af.* Je moest dus heel spaarzaam zijn.

* Omgerekend bedroeg de koopkracht van één gulden in 1936 in 2018 € 10.

De anderen wisten dat ik dat was, en dus leenden ze al te graag van mij, maar ze gaven het geld nooit meer terug. Zo leer je de mensen kennen. Op 7 januari 1937 was ik nog paleiswacht bij het huwelijk tussen prinses Juliana en prins Bernhard. Op zich heel eervol, al had ik die dag liever feestgevierd. Tot de algemene mobilisatie op 28 augustus 1939 werkte ik bij neef Kobus op de boerderij. Van mijn moeder moest ik hem jaarlijks tweemaal 130 gulden vragen. Hij gaf mij tweemaal 125 gulden, wat op jaarbasis toch tien gulden scheelde. Ik kon best met hem opschieten, maar moest me er wel de blubber werken. Ook vond ik mezelf niet geschikt voor het boerenleven. Om halfvier 's ochtends opstaan om de koeien te melken, en in de hooitijd werkte je 's avonds door tot halftien.

Ik was tijdens de mobilisatie gelegerd in een ontruimde school in de Haagse Acaciastraat. De bataljonscommandant wilde van onze aanwezigheid gebruikmaken om ons bij te scholen. We konden wel zakenverlof krijgen en ik buitte als eerste die regel uit. We hadden eens in de veertien dagen op dinsdag een veldoefening in de duinen. Normaal kwamen we tegen vijf uur terug in de kazerne, maar ik mocht altoos om vier uur vertrekken. Ik pakte dan de fiets en reed naar mijn moeder in Maasland.

We probeerden die maanden zo goed mogelijk door te komen. In de winter van 1939-1940 gingen we met de hele compagnie schaatsen. Niemand geloofde dat de Duitsers ons zouden aanvallen. Het begon pas te spannen toen de legerleiding begin april alle verloven introk. Op dat moment beseften we dat de algehele toestand internationaal steeds meer verslechterde. Hoe slecht die was bleek op 7 mei: we moesten de hele dag in de kazerne blijven en ik kon 's middags niet naar mijn moeder.

Wolfgang Kotek (1930) Wuppertal/Apeldoorn

Mijn vader was een Poolse Jood uit een ultraorthodox milieu die begin jaren twintig naar Duitsland uitweek. Hij weigerde namelijk gehoor te

geven aan een oproep voor de militaire dienst. Vanwege het toenemend antisemitisme en de slechte economische vooruitzichten besloot hij Polen de rug toe te keren. Na een opleiding als kleermaker te hebben gevolgd deed hij bedrijfsadministratie. In korte tijd stampte hij een confectiebedrijf met acht man personeel uit de grond. Mijn moeder leerde hij kennen op een Rijnboot.

Zij stamde uit een protestante familie in Wuppertal Elberfeld, die aangesloten was bij de Orde van Odd Fellows, een internationaal genootschap met humanitaire doelstellingen, vergelijkbaar met de vrijmetselarij. Door de ouders van mijn moeder werd mijn vader hartelijk onthaald. Tegen de tijd dat ze trouwden, was mijn moeder uitgekomen, zoals dat heet, en Jodin geworden. Beiden hadden bij die gelegenheid een ketoeba ondertekend, een huwelijkscontract. De rabbijn veranderde volgens de traditie ook haar naam, van Luise in Ruth. De Joodse gemeente accepteerde haar volledig. Ze gingen in de Wülfingstrasse in Wuppertal wonen, op nummer 22. Het huis stond op een heuvel, vanwaar ik het geluid van marcherende soldaten beneden in de stad kon horen.

Met vrienden ging ik er ongeveer elke twee weken naar de sjoel, een in Byzantijnse stijl opgetrokken gebouw dat plaats bood aan vierhonderd mensen. Ik genoot erg van de melodieën van Louis Lewandowski, een vermaarde Duits-Joodse componist van synagogemuziek. Dat van die prachtige synagoge in november 1938 slechts een geblakerde ruïne zou overblijven, kon je je nog niet voorstellen. Al zagen we het toen als het ware aankomen, gezien de toenemende rechteloosheid van de Joden onder de nazi's. We werden vogelvrij. Als mijn vader op bestelling zo veel kostuums had gemaakt, betaalde de klant die gewoon niet meer. Het had geen enkele zin naar de politie te stappen, zij ondernam toch niets.

Zelf werd ik rond 1936 het mikpunt van leden van het Jungvolk, de jeugdorganisatie van de Hitlerjugend voor jongens tussen de tien en veertien jaar. Deze *Pimpfe*, zoals ze werden genoemd, spuugden me in het gezicht, terwijl ze riepen: *'Jud, verrecke.'* Zeven, acht jongens sleepten me aan mijn benen over de straat, dwars door het gebroken glas dat

daar lag. Ik liep een slagaderlijke bloeding op, het bloed spoot uit mijn pols. Buurtgenoten brachten me naar een overbuurman van ons, een arts en, mirabile dictu, een felle nazi die meteen een drukverband aanbracht. De hele vloer bij hem zat onder mijn bloed. In het ziekenhuis kreeg ik dertien hechtingen, ik moest er drie dagen blijven.

Daarna ging het unverfroren verder. Jongens van de Hitlerjugend sloten me tot twee keer toe op in een kelder. Ook volwassenen, onder wie buren, spuugden me in het gezicht. Deed ik thuis mijn beklag, dan verzuchtten mijn ouders: 'Ach jongen, we leven in een door demonen bezeten wereld.'

Het was beangstigend wat we op onze *Volksempfänger* hoorden, de redes van Hitler en Goebbels. Dat de mensen het allemaal voor zoete koek slikten! En dan de manifestaties van de nazi's, hun marsen. Vooral mijn moeder beet nog flink van zich af. Als zij en mijn vader over straat liepen en SA-mannen probeerden hun de weg te versperren, ontweek hij die mannen. Mijn moeder, voor geen kleintje vervaard, zette een grote mond op. Om mij te ontzien stuurde ze mij expres naar een katholiek schooltje. Onder de nazi's vielen Joodse kinderen evengoed onder de leerplicht.

Leraren haalden hen dan voor de klas om ze te kunnen koeioneren. Mijn moeder had het met het hoofd van de school op een akkoordje gegooid. Behalve de leiding van het schooltje wist niemand dat ik Joods was. Achter de docent hingen een crucifix en een portret van Hitler als de grote kindervriend. Bij binnenkomst groette ik dan net als de anderen hakken klakkend met 'Heil Hitler!'

Maar eind september 1938 nam ons leven ineens een dramatische wending. Alle Poolse Joden moesten terug naar hun land van herkomst, ook mijn vader. Hij werd zo van zijn werk weggesleept en gedeporteerd. Ik had niet eens de gelegenheid adieu te zeggen. Al eerder hadden de nazi's zijn confectiebedrijf geplunderd. Ditmaal mocht hij alleen een heel klein koffertje meenemen. Na een vreselijke reis belandde hij met nog enkele duizenden Joden in het grensgebied tussen Duitsland en Po-

len, ze bivakkeerden in dat niemandsland onder erbarmelijke omstandigheden.

Mijn moeder besloot direct om met mij bij haar broer, mijn *Onkel* Hans, te gaan logeren, het werd voor ons te gevaarlijk. De situatie spitste zich verder toe als gevolg van de moordaanslag in Parijs op de Duitse diplomaat Ernst vom Rath. De nazi's grepen dit aan om op 9 november een pogrom te organiseren, de Kristallnacht.[1] Mijn grootouders, dat wil zeggen de moeder en de stiefvader van mijn moeder, brachten mij een week later naar kennissen van de Old Fellows in Apeldoorn, de familie Bennink.

De nazi's hadden net verordend dat bij de Joden een J in hun Ausweis zou worden gestempeld, maar in het mijne stond die nog niet. Mijn moeder bleef in Wuppertal achter. Nederland liet enkel een beperkt aantal kinderen toe, geen volwassenen. Een geluk bij een ongeluk was dat mijn vader inmiddels van de Poolse autoriteiten toestemming had gekregen om naar zijn ouders in Lódz te vertrekken.

Nol Koot (1932) Amsterdam

Van de acht kinderen Koot was ik de benjamin. Met mijn oudste broer, Willem, scheelde ik meer dan veertien jaar. Ik werd vernoemd naar een broertje, Arnold, dat zes weken na de geboorte was overleden. Zo ging dat in die dagen. Mijn vader, Hendrik Koot, en mijn moeder, Elizabeth Koot-van Groningen, hadden in de Tweede van der Helststraat op nummer 28 in de Pijp een manufacturenzaak. We hadden het niet rijk, maar konden ervan leven.

Het assortiment bestond uit korsetten, bh's, maatkleding en kleine fournituren als stopnaalden, knopen, garen en band. Moeder mat de korsetten en de bh's aan. Ze praatte veel, maar dat moet je nu eenmaal hebben in een winkel. Vader was voor ons kinderen een echte vader, altijd met ons bezig, vol geduld. Als ik iets fout had gedaan, besprak hij dat met mij, nooit met anderen erbij. Hij speelde veel met ons, voetbal, kaats-

bal, en we gingen samen wandelen. Ooit liep hij nog de Vierdaagse.

Van mijn vijf broers zat Willem bij de Koninklijke Marine. Hij had zijn opleiding gehad op het schip Pollux. Henk was lichtmatroos op de koopvaardij. Rien ging naar de hbs, Hans deed na de ambachtsschool reclameverlichting en Ruud was chauffeur geweest bij de Venco-fabriek op de Lindengracht. Er was weinig werk, waardoor hij veel thuiswerk deed, het monteren van verwarmingselementen en zo. Mijn zusjes Cobie en Truus bezochten de modevakschool.

Dat we bij ons thuis over sommige dingen toch anders dachten dan andere mensen, merkte ik op de kakschool. We moesten er om de beurt een liedje zingen, ik had ook een liedje geleerd:

Zwanenberg die vuile jood
die maakt van alles worst.
En wat die rotjood zelf niet lust,
stopt hij in de worst.

Het viel niet in goede aarde. De juffrouw zette mij in de hoek, met beide handen moest ik een boek boven mijn hoofd houden. Ik had geen gevoel meer in mijn armen en kwam jankend thuis. Moeder stapte met mij meteen naar school om verhaal te halen. Ik snapte zelf niet dat ik iets verkeerd had gedaan, we zongen dat ook op straat. Ik kende meer van dergelijke liedjes en leuzen: 'AJC moet potje likken, anders hebben ze niks te bikken.' Thuis zongen we de liedjes die mijn broers leerden bij de jongerenorganisatie van de NSB, de Jeugdstorm.

Eind 1938, begin 1939 verhuisden we naar een benedenwoning in de Vijzelstraat op nummer 88. Ik maakte daar net zo goed Joodse als niet-Joodse vriendjes, Wally Braam bijvoorbeeld, een jongen uit de Kerkstraat. Zijn vader of moeder was Joods. Mijn ouders waren geen antisemieten of Jodenhaters. En vader kocht altijd voor de winkel in bij Joden. Hij kon verschrikkelijk goed handelen, ze noemden hem wel 'de witte Jood'. Tot 1940 had hij bovendien een bijbaantje als stoker bij de diamantslijperij van Asscher in de Tolstraat. De machines lie-